

HINDISTONDA INGLIZ MUSTAMLAKACHILIK TIZIMINING YEMIRILISHI, DEMOKRATIK TAMOYILLARNING QAROR TOPISHI

Mirjalol Rustamaliyev Hayrullo o'g'li

Namangan davlat universiteti Tarix yo'nalishi magistranti

E-mail: mirjalolrustamaliyev@gmail.com

ANNOTATSIYA

Hindistonda demokratik tamoyillar ilk elementlarining qaror topishi uzoq tarixiy davrlarga borib taqaladi. O'tmishda demokratik tushunchalarning dastlabki ko'rinishlari shakllangan. Zamonaviy davrda Hindistonda demokratik tamoyillarning rivojlanib borishi mustqillik yillaridan to bugungi kunga qadar davom etgan qariyb yarim asrni qamrab oladi.

Kalit so'zlar: *Kongress, demokratik tamoyi, Kengashi Akti, Rezolyusiyasi, Konstitutsiyaviy Assambleya, dominant partiya tizimi, Iqtisodiy razvedka birlashmasi, kasta, sikh, anarxiya, opposizion partiya.*

ABSTRACT

The establishment of the first elements of democratic principles in India dates back to long historical periods. In the past, the first manifestations of democratic concepts were formed. The development of democratic principles in India in modern times spans almost half a century from the years of independence to the present day.

Keywords: *Congress, Democratic Principle, Council Act, Resolution, Constitutional Assembly, Dominant Party System, Economic Intelligence Association, Caste, Sikh, Anarchy, Opposition Party.*

АННОТАЦИЯ

Установление первых элементов демократических принципов в Индии восходит к длительным историческим периодам. В прошлом формировались первые проявления демократических концепций. Развитие демократических принципов в современной Индии охватывает почти полвека с момента обретения независимости до наших дней.

Ключевые слова: *Конгресс, Демократический принцип, Закон Совета, Резолюция, Конституционная ассамблея, Система доминирующей партии, Ассоциация экономической разведки, Каста, Сикх, Анархия, Оппозиционная партия.*

KIRISH

Hindiston ko'p millatli, murakkab ijtimoiy qatlamga ega davlat hisoblanadi. Hindistonda demokratiyaning mohiyati mamlakat siyosiy an'analari orqali

tushuniladi. Ayrim tadqiqotchilar Hindistonda demokratiya tamoyillarning kirib kelishini mustamlakachilik siyosati bilan bog'lashadi. Xususan, Hindistonning uzoq yillar davomida jahondagi eng demokratik tipdagi davlat hisoblangan Buyuk Britaniya ta'sir doirasida bo'lishi mamlakatdagi siyosiy va ijtimoiy tartibotlarga o'z ta'sirini o'tkazgan¹. Hindistonda G'arbda ta'lim olgan J.Neru singari siyosiy elitalarning shakllanishi, Kongress yetakchiligidagi jamoa harakatlarning demokratik faoliyati, mustaqillik uchun o'tkazilgan saylovlarda Kongressmenlarning ishtirok etishi demokratiyaning rivojlanishiga kuchli ta'sir o'tkaza olgan deyish mumkin².

Mamlakat mustaqilligidan so'ng jamiyat va davlat qurilishini amalga oshirishini faqatgina siyosiy an'analar orqali tashkil etish o'z samaradorligini ma'lum darajada yo'qotdi va bevosita mustamlakachilik siyosiy tizimining ijobiy jihatlarini siyosiy hayotga tadbiq etish zarurati paydo bo'ldi. Natijada 1947-yil Hindiston Ozodlik Harakati yetakchilari demokratiyani tanlaganliklari uchun mustamlaka davridagi boshqaruvni amalga oshirishda ayblanib, qoralana boshlandilar.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Aytish mumkinki, Britaniya imperiyasi Hindistonda boshqaruvni amalga oshirishda demokratik prinsiplarga muayyan darajada e'tibor qaratdi, xususan, ma'muriy birliklar boshqaruvida an'anaviy xususiyatini saqlab qoldilar va ichki ishlariga to'liq aralashmadilar. 1880-yillardan boshlab Hindistonda siyosiy uyg'onish jarayoni yuz bera boshladi. 1885-yilda Britaniya sobiq Fuqarolik xizmati hodimi Alan Oktavian Xyum tomonidan hind manfaatlarini imperiya markaziga tizimli tartibda yetkazish maqsadida Hindiston Milliy Kongressi tashkil etildi. Keyinroq Hindiston Milliy Kongressi mamlakatning o'rta sinflari uchun mustamlaka hukumatidan ko'proq ish o'rinlarini muntazam talab qilib borish va siyosiy jarayonlarda kengroq ishtirok etishida yetakchi institutga aylandi³.

Hindistonda ilk saylov tajribasi 1882-yilgi Mahalliy o'z-o'zini boshqaruv Rezolyusiyasida (Resolution on Local Self-Government) va 1892-yilgi Hindiston Kengashi Aktida (Indian Councils Act) namoyon bo'la boshladi. Ikki xujjat juda cheklangan saylov vakolatini taqdim etgan bo'lib, unda boylik senzi o'rnatilgan edi. To'g'ridan-to'g'ri saylov tamoyili 1919-yilgi Hukumatning Hindiston Aktida belgilab berilgan va darhol mahalliydan to' milliy darajagacha bo'lgan barcha siyosiy jarayonlarga tadbiq etildi. Ushbu siyosiy erkinlik mamlakat aholisining 2- 4%

¹ See. Fischer A., Mitra S.K. Sacred Laws and the Secular State // India Review. –2002. –Vol.4. –№1. –P.38-39

² Mitra S.K. Effects of Institutional Arrangements on Political Stability in South Asia // Annual Review of Political Science. –Palo Alto –1999. –Vol.2. –P.94

³ Fischer A., Mitra S.K. Sacred Laws and the Secular State // India Review. –2002. –Vol.4. –№1. –P.39-40.

qismiga saylovchi maqomiga ega bo'lish imkoniyatini yaratdi. 1937-yilda 1935-yilda qabul qilingan Hukumatning Hindiston Aktiga binoan savodxonlik ham saylovda ishtirok etishning asosiy talablardan biri sifatida belgilab o'tildi, bundan tashqari ilk bor hind siyosatchilari ma'muriy birliklar-shatatlar qonunchilik institutlarida siyosiy kuchga ega bo'lish imkoniyatini ham qo'lga kiritishdi. Mustaqillik arafasida Hindistonda taxminan 40 millionga yaqin saylovchilar mavjud edi. Buni 1946-yil Konstitutsiyaviy Assambleyaga bo'lib o'tgan saylovlardan ham kuzatish mumkin, unda aholining 14%i ishtirok etish huquqiga ega bo'lishgan. Saylov huquqiga ega bo'lganlarning 39%igina mazkur ovoz berish jarayonida ishtirok etgan xolos.

Hindiston mustaqillikka erishganidan so'ng 1951-1952-yillarda ilk bor Parlamentning Qonunchilik palatasi – Lok Sabhaga o'tkazilgan saylovlarda umumiy yosh senziga amal qilingan. To hozirgacha Lok Sabha uchun o'tkazilgan 14 marta umumiy saylovlarda aholining siyosiy jarayonlardagi ishtirok yuqori ko'rsatkichda ekanligini kuzatish mumkin. Ta'kidlash joizki, Hindiston mutaqqilligining dastlabki yillaridan boshlab Hindiston Milliy Kongress partiyasi siyosiy hayotda yetakchi partiyaqa aylandi va siyosiy raqobatning shakllanishida muhim rol o'ynay boshladi.

E'tirof etish kerakki, Hindistonda demokratiyaning rivojlanishida siyosiy partiyalarning o'rni katta ahamiyatga ega. 1951-1952-yillarda Hindiston konstitutsiyasi 170 million aholiga o'z hukumatlarini shakllantirishda bevosita ishtirok etish huquqini berdi. Endilikda aholi o'z manfaatlarini turli siyosiy guruhlar, harakatlar va partiyalar orqali bildirishga intila boshladilar. Shunga qaramay Hindistonda ko'p hollarda siyosiy partiyalarga nisbatan mamlakatda aholi o'rtasidagi sun'iy bo'linishni yuza keltirmoqda va jamiyatda deintegratsiya jarayonini kuchaytirmoqda degan qarashlar ham uchrab turadi. Biroq bu avvalo siyosiy partiyalar faoliyati bilan emas, balki Hindiston ijtimoiy hayotida tarixan shakllanib kelgan turli diniy-etnik qatlamlar va ular o'rtasidagi munosabatlar bilan xarakterlanishi maqsadga muvofiq sanaladi. Bugungi kunda jamiyatdagi deintegratsiya tendensiyasining siyosiy oqibatlarini nazorat etish siyosiy partiyalarning funksiyalaridan biriga aylanib bormoqda.

Hindistonda partiyaviy tizim “dominant partiya tizimi” (“dominant party system”) doirasida boshlangan bo'lib, uning markaziy qismida Hindiston milliy Kongressi (HMK) yetakchi o'rinni egallagan. Olim Kotxari e'tiroficha, Hindiston Milliy Kongressi Ozodlik Xarakatining merosxo'ri bo'lib, mamlakatning asosiy institutlaridan biri sanaladi⁴. Keyingi yillarda Kongress partiyasining ta'siri

⁴ Kothari R. Continuity and Change in the Indian Party System // Asian Survey. –1970. –№10 (11). –P.53.

cheklangan bo'lsada, Hindistondagi barqaror siyosiy tartibotning shakllanishida uning o'rni katta ahamiyatga ega ekanligi olim tomonidan ta'kidlanadi.

Siyosiy tizim esa nisbatan Kongress tizimi deya ko'rilgan. "Dominant partiya tizimi" shu ma'noni anglatadiki, unda partiyalar o'rtasida erkin raqobat muhiti mavjud, biroq Hindiston Milliy Kongress partiyasi ustun mavqega ega hisoblanadi: mamlakat parlamentdagi o'rinlar soniga ko'ra, shtatlar ya'ni ma'muriy birliklardagi qonunchilik kengashlarida yetakchilik qilishga ko'ra. Buni 1952-1977, 1980-1989, 1991-1996-yillar Kongress partiyasining mamlakatda boshqaruvchi kuchga aylanganligi bilan izohlash mumkin. 1977-yildan boshlab mamlakatda samarali faoliyat yurituvchi o'zaro raqobatdosh ko'p partiyali tizim yuzaga keldi⁵.

Hindistonda partiyaviy tizim bitta yirik partiya atrofida o'zga kichik partiyalarning vujudga kelishi orqali shakllangan, bu real raqobat muhitining shakllana olmasligini ko'rsatadi. Shu bois yuqori darajadagi mansabdor shaxslar garchi partiyaning siyosiy qarashlari bilan chiqisha olmasada partiya a'zosi bo'lishi yoki Kongress partiya bilan hamkorlikdagi o'zga kichikroq partiya vakili bo'lishi zarur hisoblanadi. Boshqa tomondan Kongress partiyaning o'zga partiyalar bilan ittifoqqa birlashishi ularni va siyosiy jarayonlarni o'z nazorati ostida tutib turish imkoniyatini beradi.

Hindiston Milliy Kongress partiyasi mamlakatda yetakchi siyosiy mavqeni egallasa-da, partiya ichida o'zaro bo'linishlar ham muntazam kuzatilib turiladi. Bu partiyaning yagona g'oyalarini samarali amalga oshirishdagi asosiy to'siq sanaladi. Bugungi kunga qadar birorta demokratik tizimda yagona partiya raqobat muhitida demokratik saylovlarda ishtirok etgan holda o'z raqiblari ustidan ulkan muvaffaqiyatlarga erishishi kuzatilmagan. Biroq bunday muvaffaqiyat ham HMK partiyasiga o'zining barcha muammolarini yengib o'tishiga imkon bermadi. Ushbu izohlar Hindiston milliy kongressi partiyasining 1980-yillarga bo'lgan davrdagi asosiy xususiyatlarini ochib beradi. Keyingi yillarda HMK partiyasidagi ichki nizolar va oppozision partiyalarning faoliyati sababli mamlakatda yetakchi mavqega ega bo'lgan partiyalar shakllana boshlandi. Lok Sabhaga bo'lib o'tgan 1996, 1998 va 1999-yillardagi saylovlar partiyaviy tizimning markazlashmaganlik holati ko'rsatdi. Saylovlarda ikki yirik Hindiston Milliy Kongressi partiyasi va Bxaratiya Janata Partiyasi 50 ovoz to'plagan bo'lsa, parlamentdagi qolgan depututlik o'rinlari bir qator kichik partiyalar tomonidan taqsimlanib olindi⁶. Bu esa 1990-yillarning ikkinchi

⁵ Kohli A. India's Democracy. An Analysis of Changing State-Society Relations. –New Jersey: Princeton University Press, 1990. –P.145-147.

⁶ Palekar S.A. Constitution and Parliamentary Democracy in Contemporary India. –Jaipur: ABD Publishers, 2002. – P.78-7-81.

yarmidan boshlab, kichik siyosiy partiyalar ham shtatlar siyosiy maydonida o'z mavqelariga ega bo'la boshlaganliklarini ko'rsatadi. Ular qatoriga Andra Pradesh shtatida Telugu Desam partiyasi, Tamil Nadu shtatida Dravida partiyasi, Panjobda Akali Dal partiyalarini kiritish mumkin. Hindistonda HMK partiyasining siyosiy ta'sirini qisqartirish intilish asosan Bxaratiya Janata partiyasi tomonidan amalga oshirilgan va 1980-yillardan so'ng Hindistonda ikki partiyali tizim shakllana boshlandi. Bxaratiya Janata Partiyasi (BJP) (Bharatiya Janata Party (BJP)) 1990-yillardan boshlab Hindistonda partiyalar o'rtasidagi raqobat muhiti keskin o'zgarishlarga yuz tutdi. Bxaratiya Janata partiyasi 1996, 1998 va 1999-yilgi saylovlarda katta muvaffaqiyatlarni qo'lga kiritdi. Ushbu partiyaning ta'sir doirasi ortib borishi ikki tarixiy xususiyati bilan ajralib turadi: *Birinchidan*, partiya hind fundamentalizmi negizida rivojlanganligi; *ikkinchidan* J.Neru va Sh.Gandi boshqaruv davrida Hindiston Milliy Kongress partiyaning mutloq yetakchiligiga qarshi keng qarshiliklarni amalga oshirishga rahbarlik qila olganligi. 1989-yildan boshlab Bxaratiya Janata partiyasi ikkinchi asosiy siyosiy partiyaga aylandi, ammo HMK partiyasi singari hukumatni yolg'iz o'zi boshqarish uchun yetarlicha imkoniyatga ega emas, shu bois doimo ushbu partiya shatatlardagi kichik partiyalar bilan hamkorligiga qaram hisoblanib kelgan.

Bxaratiya Janata partiyasi asosan jamiyatdagi hind nasionalistlari va shu ruhdagi qatlamlar tomonidan qo'llab-quvvatlanadi. Partiya asosiy siyosatini mamlakatdagi millatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda, xususan, hind va musulmonlar munosabatlaridagi keskinligini yengillatishga intilishi partiyaning obro'sini oshishiga xizmat qilmoqda. Natija 1999-yilgi Lok Sabhaga bo'lgan saylov BJPning ikkinchi hind partiyasi sifatida e'tirof etdi. Qolgan hind siyosiy partiyalari asosan mayda partalar bo'lib, ular siyosiy hayotda ikki yirik partiyalarni birortasi bilan koalisiya kirishib faoliyat yuritadi. Hindiston kommunistik partiyasi, Janata Dal partiyasi, Baxujan Samaj partiyasi, Rashtriya Janata partiyasi, Samajvadi partiyasi shular jumlasidandir. Ular orasidan faqatgina kommunistik partiya milliy darajada faoliyat yuritib, qolganlari o'z mintaqalaridagina muayyan siyosiy mavqega ega. 2006-yilda Iqtisodiy razvedka birlashmasi (The Economist Intelligence Unit) tomonidan o'tkazilgan davlatlarning demokratik indeksiga ko'ra Hindiston jahondagi davlatlar orasida 36 o'rinni egallagan. Bu juda yaxshi ko'rsatkich sanalib, mamlakatda demokratik tamoyillar jadal rivojlanayotganligini anglatadi. Hindiston 10 ballik yuqori ko'rsatkichdan 7.68 bal to'plagan. Mazkur tadqiqot beshta ko'rsatkich asosida tuzilgan:

1. Saylov jarayoni va plyuralizm – 9.58 ball;

2. Fuqaro erkinliklari – 9.41;
3. Hukumat faoliyati – 8.21;
4. Siyosiy ishtirok – 5.56;
5. Siyosiy madaniyat – 5.63.

Aytish mumkinki, tashkilot tadqiqotiga ko'ra Hindistonda demokratik qadriyatlarning qaror topishida siyosiy ishtirok va siyosiy madaniyat nisbatan past ko'rsatkichda bo'lib, kelgusida aholining siyosiy jarayonlarda faolligini yanada oshirish choralari ko'rish maqsadga muvofiqligi ko'rsatilgan⁷.

Hindistonda demokratiyaning rivojlanishini tahlil etgan olimlar ijobiy fikrlar bilan bir qator salbiy munosabatlarini bildirgan. Ular mamlakatda anarxiyaning ba'zir jihatlari mavjudligini ta'kidlashmoqdalar. Ularning fikricha, demokratiya ichki va tashqi barqaror siyosat yuritish omili bo'lishi zarur. Hindistondagi diniy-etnik nizolar va tashqi urushlar mamlakatdagi demokratik tamoyillarni cheklayotganligi borasidagi qarashlar ham mavjud⁸. Buning sababi sifatida dinlar va kastalar o'rtasidagi zo'rovonliklarning tez-tez yuz berib turishini keltirishadi. Buning tarixiy ildizi 1947-yildagi Britaniya Hindistonida amalga oshirilgan hududiy bo'linishga borib taqaladi. Mazkur siyosat natijasida mamlakatda qarama-qarshilik nuqtalari vujudga kelib qolgan. Bihardagi kastalar o'rtasidagi fuqarolik urishlari, Panjobda markaziy hukumat va sikkalar o'rtasidagi to'qnashuvlar; Uttar Pradesh shtatidagi hindlar va musulmonlar o'rtasidagi nizolar buning yaqqol namunasidir. Hindiston demokratiyaning yana bir asosiy jihati shundan iboratki, "uchinchi dunyo" mamlakatlarida mavjud demokratik elementlarning katta qismi bevosita hind demokratiyasiga yaqindir. Ushbu holat Hindistonda demokratiyaning o'ziga xos tamoyillar asosida rivojlanayotganligini anglatadi.

XULOSA

Xulosa qilib aytish mumkinki, Hindistonda demokratiyaning rivojlanishi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, unda quyidagi tarixiy jihatlar muhim ahamiyat kasb etadi:

Birinchidan, Hindistonda demokratiyaning zamonaviy tamoyillarining qaror topishi Buyuk Britaniya imperiyasi mustamlakachiligi, davlat boshqaruv tizimida qo'llagan tajribasi bilan bog'liqdir. Mamlakatning mustaqillikka erishishi Hindistonda demokratik davlat barpo etish imkoniyatini yaratdi;

⁷ www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf

⁸ Varshney A. India's Democratic Challenge // Foreign Affairs. –March-April 2007. –P.45-47.

Ikkinchidan, Hindiston siyosiy elitasining katta qismi G'arb an'analari asosida ta'lim olganligi va ulardagi g'arb davlatchilik tajribasi bilan yaqindan tanishligi mamlakatda mustaqillik yillaridan so'ng demokratiyani rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etdi;

Uchinchidan, mustaqillik yillaridan keyingi davrda mamlakatda Hindiston Milliy Kongress partiyasining yuqori mavqeni egallashi va 1990-yillarga qadar o'z ta'sirini saqlab qolishi, uning bugungi kunda Bxaratiya Janata partiyasi bilan raqobati ikki partiyali tizimning shakllantirganligi ham demokratiya rivojlanishining asosiy jihatlarini belgilab berdi.

To'rtinchidan, Hindistondagi demokratik tartibot sharoitida anarxiyaning saqlanib qolganligi bir qator tadqiqotchilar tomonidan e'tirof etilishi. Bunda asosiy e'tibor mamlakatning ichki va tashqi siyosatida beqarorlik elementlarining mavjud bo'lishi bilan izohlanadi. Ular qatoriga hind-musulmon munosabatlari, sikx ayirmachilik faoliyati, Pokiston bilan bo'lib o'tgan urushlarni keltirish mumkin. Biroq mazkur yondoshuvlar nisbatan tarixga daxldor bo'lib, hozirgi kundagi Hindistondagi siyosiy tizimni demokratik tamoyillarga asoslanmagan deb xulosa berish maqsadga muvofiq emas va bir tomonlama qarash hisoblanadi.

REFERENCES

1. See. Fischer A., Mitra S.K. Sacred Laws and the Secular State // India Review. – 2002. –Vol.4. –№1. –P.38-39
2. Mitra S.K. Effects of Institutional Arrangements on Political Stability in South Asia // Annual Review of Political Science. –Palo Alto –1999. –Vol.2. –P.94
3. Fischer A., Mitra S.K. Sacred Laws and the Secular State // India Review. – 2002. –Vol.4. –№1. –P.39-40.
4. Kothari R. Continuity and Change in the Indian Party System // Asian Survey. – 1970. –№10 (11). –P.53.
5. Kohli A. India's Democracy. An Analysis of Changing State-Society Relations. –New Jersey: Princeton University Press, 1990. –P.145-147.
6. Palekar S.A. Constitution and Parliamentary Democracy in Contemporary India. –Jaipur: ABD Publishers, 2002. –P.78-7-81.
7. www.economist.com/media/pdf/DEMOCRACY_INDEX_2007_v3.pdf
8. Varshney A. India's Democratic Challenge // Foreign Affairs. –March-April 2007. –P.45-47.
9. Varshney A. India's Democratic Challenge // Foreign Affairs. –March-April 2007. –P.45-47.